

Maria Czetyrba

Біблійна фразеологія в сучасній українській мові : (українсько-польські паралелі)

Acta Polono-Ruthenica 5, 275-284

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Maria Czetyrba
Instytut Filologii Rosyjskiej
UAM

Біблійна фразеологія в сучасній українській мові (українсько-польські паралелі)

Фразеологія – з лінгвістичної точки зору – це „сукупність зворотів і висловів (словосполучень, речень), фразеологізмів властивих тій чи іншій мові”.¹ Під терміном „фразеологізм” або „фразеологічна одиниця” розуміється „усталений зворот, стійке поєднання слів, що виступає у мові як єдиний, неподільний і цілісний за значенням вислів”.²

Фразеологію сучасні мовознавці розуміють у вузькому (власне фразеологізми) і широкому понятті. Власне фразеологізми – це стійкі звороти, які за класифікацією В.В. Віноградова поділяють на фразеологічні зрощення, єдності і сполучення. Правда М. М. Шанський додав і четвертий тип, який називає фразеологічні вислови. Натомість до фразеології у широкому розумінні залучають окрім власних фразеологічних зворотів також прислів'я, приказки, порівняння, крилаті вислови, каламбури.

У своїй праці ми будемо розглядати фразеологію у другому аспекті, тобто у широкому його розумінні. Правда, останнім часом до системи фразеології (точніше ідіоматики) зараховують також і однослівні компоненти, які утворилися на основі фразеологічного звороту, напр.: *байдики бити – байдикувати, собаку з'їсти – насобачитися* тощо. Сюди залучають також прийменниково-відмінкові конструкції напр.: *в літах, на очах, в гостях, без душі* тощо, які у словнику *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski i rosyjsko-polski* під ред. Юрія Лукшина графічно позначаються хрестиком. Тому тепер мовознавці розрізняють ідіоми (як стійкі словоспо-

---

¹ *Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах*, т. 4, Київ 1999, с.701.

² *Ibidem*, т.4, с.701.

лучення) і ідіоматизми (як окремі образні слова).

Фразеологізми, як відомо, досліджуються у кількох аспектах.

1. З етимологічної точки зору. Основним джерелом витворення і поповнення складу фразеологізмів являється народна мова (прислів'я, приказки, анекдоти тощо), професійне мовлення, крилаті вислови літературного походження, античні та біблійні тексти.

2. У структурному плані (деякі дослідники називають його морфологічним) виділяються іменникові, дієслівні, прислівникові, прикметникові, вигуківі.

3. У семантичному плані. Найбільшого поширення набула наведена нами вище класифікація запропонована В. В. Віноградовим.

4. У міжмовному аспекті, тобто у аспекті порівняльному і контрастивному. До речі, згаданий нами фразеологічний словник був складений на тому ж аспекті.

Фразеологія – це також глибоко національне явище, яке сформувалося протягом багатовікового розвитку української мовної творчості. Вона визначається умовами життя народу як носія мови, його соціально-економічним, політичним і культурним розвитком, його історією та релігією. Фразеологізми, які віддзеркалюють українську національну специфіку, це також фразеологізми, що увійшли до біблійної писемності під терміном „біблеїзм”.

Біблія, безсумнівно, визначала шлях для розвитку духовної культури людства, в тому числі й її морально-етичних форм та мала великий вплив на формування національних мов. Отже, велика кількість фразеологізмів увійшла до скарбниці української мови, саме із сторінок Святого Письма.

У сучасній українській лінгвістичній науці термін „біблеїзм” поки що не зафіксований, хоча дослідники, що останім часом особливо широко займаються розробкою біблійної термінології, наводять це поняття у своїх наукових доповідях, але не подають відповідної його дефініції. Проблема біблійної фразеології більш детальніше розроблена російськими й польськими мовознавцями. Слід навести хоча б таких науковців, як С. Онопрієнко, В. Г. Гак, В. Мокієнко, А. Кравчук, К. Н. Дубровина, В. Хлебда, С. Бомба, А. Коморницька та інші.

Пояснюючи значення терміну „біблеїзм” ми спираємося на дефініцію В. Хлебди, який у статті *Biblizmy języka rosyjskiego* бібле-

їзмом називає „jednostkę języka o dającym się ustalić pochodzeniu od tekstów biblijnych, niezależnie od swej postaci formalnej (wyraz – grupa wyrazowa – zdanie) i statusu semantycznego kodowaną w pamięci językowej danego narodu i odtwarzaną w produkcji tekstów danego języka”³. Отже до складу біблійних фразеологічних одиниць зараховуємо такі звороти, що корнями сягають Старого і Нового Заповіту, напр. укр.: *валаамова ослиця* (4М. 21,6-7), *сіль землі* (Мт. 5, 13), *умивати руки* (5М. 21,6-7), *терновий вінок* (Мт. 27, 29-30); пол.: *głos wołającego na puszczy* (Iz 40, 3), *alfa i omega* (Ap 1, 8), *przekuć miecze na lemieszce* (Iz 2, 4-5), *rzeź niewiniątek* (Mt 2, 16-18) та інші.

Сюди входять також вислови, що безпосередньо не зачерпнуті з тексту Біблії, але пов'язані з біблійними сюжетами, подіями, чи героями на основі асоціацій, напр. укр.: *продати за тридцять срібняків – іудини срібняки, поцілунок Іуди* або *іудин поцілунок, каїнова печать, мафусаїлів вік*; пол.: *niewierny Tomasz, kielich goryczy, skargi Jeremiasza, zebro Adama* тощо.

Однак створення „асоціативної площини” відбувається за визначеними правилами. Найчастіше сягаємо до міфу, а точніше його джерела та сюжету. Наприклад, не зафіксований у тексті вислів *каїнове діло – zbrodnia kainowa* стисло пов'язаний з біблійним героями – Каїном і Авелем – та жорстоким злочином братовбивства. У менталітеті кожного християнина особа Каїна асоціюється з лицемірством, смертельним гріхом, а Авеля з покірливою, боголюбивою людиною. І саме на основі закорінених у нашій свідомості моральних принципів твориться „емоційнооцінна характеристика” героїв. Але як вважають деякі дослідники не для кожної біблійної крилатої одиниці характерна „асоціативна площина”. С. Л. Андреева, наприклад, вводить необхідний для цього фактор, який створює зв'язок між одиницею і джерелом. За такий чинник вважає вона „маркер”, тобто характерні для Старого і Нового Заповіту імена власні.⁴ Але крім ономастичних зворотів, „асоціативної площини” набувають також слова, що називають опредметнені явища, напр. *золотий телець* (*золоте теля*), *всесвітній потоп*,

³ W. Chlebda, *Biblizmy języka rosyjskiego. Koncepcja opisu leksykograficznego*, [w:] *Biblia w literaturze i folklorze narodów wschodniostowiańskich*, pod red. R. Łuźnego, D. Piwowarskiej, Kraków 1998, s.17.

⁴ С. Л. Андреева, *Ассоциативное поле библейской крылатой единицы*, [w:] *Frazeologia i religia*, pod red. W. Chlebdy, S. Kochmana, Opole 1996, s.4.

обітована земля, змій-спокусник, тайна вечеря, манна небесна тощо.

Часто відсутність „маркера”, як зауважає Андреева, може довести до зміни семантики крилатого вислову чи фальшивої етимології⁵, як це сталося із словом *стовпотворіння*, яке без окреслення *авілонське* (маркер) втратило значення фразеологізму, чи теж у польській мові зі зворотом *judaszowe srebniki*, який без маркера (*judaszowe*) не має статусу крилатої одиниці. Подібне явище виступає і серед інших фразеологізмів, напр. укр.: *валаамова ослиця*, *мафусаїлів вік*, *Хома невірний*, *адамове ребро*; пол.: *hiobowe wieści*, *palec boży*, *plaga egipska*, *salomonowy wyrok* тощо.

Біблія, як елемент культури різномовних середовищ, по-різному віддзеркалена у фразеології конкретних мов. Для кожної мовної системи характерне своєрідне відношення між фразеологією і текстом Святого Письма. Спираючись на розміркуваннях відомих лінгвістів (між іншими В. Хлебди, В. Г. Гака), ми можемо виділити два типи біблійних фразеологізмів: цитатні (контекстуальні) і ситуативні.

Перші розглядаються як елемент тексту, укр.: *камінь спотикання* (Іс. 8, 14; Рим. 9, 14), *ім'я їм легіон* (Лк. 8, 30; Мр. 5, 9), *умивати руки* (5М. 21, 6-7), *хто взяв меч й загне* (Мт. 26, 52); пол.: *rozdziierać szaty* (Rdz 37, 38), *sądny dzień* (Iz 13, 6; 13, 9), *ludzie twardego karku* (Wj 33, 3; 34, 9), *wiara góry przenosi* (Мт 17, 20; Łk 17, 6) тощо. У другому випадку вислів у точній формі не виступає у тексті Святого Письма, але він стосується конкретної ситуації, описаної у Біблії. Наприклад, вислову *ноїв ковчег* не знаходимо у тексті, але у *Книзі Буття* (6, 7) говориться, про всесвітній потоп, про Ноя та побудований ним ковчег, що став єдиним знаряддям урятування.

Біблійні звороти, укр.: *воскресіння Лазаря* (Ів. 11, 38-44), *кари єгипетські* (2М. 7, 20-21), *блудний син* (Ів. 15, 11-32); пол.: *salomonowy wyrok* (1Krl 3, 9-12), *wieża Babel* (Rdz 11, 4-9), – також зараховуємо до групи ситуативних фразеологізмів.

Однак треба зауважити, що поміж цитатними і ситуативними біблійними фразеологізмами немає виразної розмежувальної лінії. Контекстуальні біблійні фразеологізми можуть підлягати різним трансформаціям (типу: заміна слів чи граматичних форм), так що фразеологізми із групи контекстуальних переходять у ситуативні,

⁵Ibidem, s.44.

виступаючи як символ конкретної ситуації. Вислів *колоду у чужому оці бачити* показує замінену євангельську цитату: „Лицеміре – вийми перше колоду із власного ока, а потім побачиш, як вийняти заскалку з ока брата твого” (Мт. 7, 5). *Око брата твого* – чуже око; нерідко *колоду* замінюється *соломкою*. Інший зворот *голос вопіючого в пустелі*, що означає „заклик, звернути увагу на важливу подію”, а також „даремні думки, поклик без відновіди, без уваги” – у сучасній мові під пливом духа часу функціонує в нових форм: *голос волаючого в пустині, голос волаючого в пустелі*.

Як бачимо, вислів цей у процесі постійного розвитку мовлення систематично підлягає трансформації (заміна архаїчних форм більш сучасними).

У польській мові цей зворот виступає у двох основних варіантах: *głos wołającego na puszczy* і *głos wołającego na pustyni*. Заміна *puszczy* на *pustynię* є згідна з каноном польської мови. Як подає *Słownik języka polskiego* М. Шимчака, *puszcza* це – „las dziewiczy, pierwotny, o dużej powierzchni, nie przeobrażony działalnością człowieka”, а *pustynia* „duży obszar pozbawiony całkowicie roślinności lub skąpo porośnięty wskutek braku wody” oraz „obszar nie zamieszkały, bezwodny, dziki, miejsce ciche, odludne, pustkowie, pustka”.⁶ Слово „puszcza”, як зауважує Станіслав Бомба у праці *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny* закріпилося у польській мові тоді коли називало воно „miejsce puste” (bez ludzi) незалежно чи це лісовий простір, чи необмежена піщана територія.⁷ Однак всі інновації, які наводить С. Бомба, типу: *krzyki wołającego na pustyni, głosy wołającego na pustyni, wołanie na pustyni*, тощо,⁸ це прояв свідомої деформації лексичного складу звороту. Явище заміни слів чи граматичних форм наявне й серед інших фразеологізмів. Так в польській мові відомий крилатий вислів *rzucić na kogo kamień (kamieniem)* виспуває у таких варіантах: *rzucić w kogo kamień (kamieniem), rzucić na kogo kamień, rzucić na kogo kamieniem, rzucić w kogo kamieniem, rzucić w kogo kamieniami*. Цей зворот також в українській мові має ряд варіантів: *кидати камінь на кого, в кого; кинути камінь*

⁶ *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. 3, Warszawa 1995, s. 440.

⁷ S. Bąba, *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań 1989, s. 103.

⁸ *Ibidem*, s. 104.

на кого, в кого; кидати каменя, каменем на кого, в кого; кидати на кого, в кого каміння.

На цій підставі можна зробити зауваження, що сьогодні дієслово у цьому вислові може виступати як у недоконаному виді (*кидати* = *rzucić*), як і доконану (*кинути* = *rzucić*), а іменник може мати форму однини (*камінь* = *kamień*) і множини (*каміння* = *kamienie*).

Як в українській, так і в польській мовах біблійні фразеологізми впродовж століть проходили певні етапи розвитку. Особливо чітко позначився процес семантичного перетворення біблійних фразеологічних одиниць. Підсумовуючи розміркування та висновки різних авторів, ми можемо виділити наступні лексико-семантичні процеси:

1. Змінювання прямого значення вільног словосполучення Біблії на переносне.

Ряд цитат із Святого Письма перетворюються в іронічні речення або набувають переносного значення. Особливо виразно цей процес позначена у публіцистиці, де журналісти часто вдаються до індивідуально-авторського перетворення фразеологізму, в наслідок чого нівелюється дух християнської моралі. У вислові *спочатку було слово* кореспондент *Літературної України* ось так перебудовує семантику звороту: „Спочатку було свято?... І все ж – хай буде свято. Хай лунають на ньому пісні і мудре державне слово, будуть музики і гопак. Хай буде хліб і до хліба. Та пам`ятаємо, за біблією, у творенні світу *спочатку було слово*. Свято ж добре – по добрій праці”⁹.

2. Поширення значення фразеологізму.

Цей процес можна продемонструвати на підставі фразеологічної одиниці *не лишати каменя на камені*. Походження вислову пов'язане з переказами про Христа, який перебуваючи у Єрусалимі, передвіщав: „Падійдуть ті дні, коли з того що бачите, не зостанеться й каменя на камені, який не зруйнується” (Лука 21, 6).

Отже у наведеному тексті, зафіксованому Євангелієм, йдеться про справжні будинки, різні споруди і саме місто Єрусалим. Впродовж століть вислів набуває узагальненого, поширеного і абстрактного значення. Сьогодні *Фразеологічний словник української*

⁹ А. М. Григораш, *Функционирование библейской фразеологии в языке современной прессы Украины*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej II*, pod red. A. M. Lewickiego, W. Chlebdy, Warszawa 1997, s.224.

мови подає ось таке пояснення звороту *не лишати каменя на камені*
1. „повністю знищити усе, зруйнувати щось ушент, перетворити у руїну”; 2. „гостро критикувати що-небудь”¹⁰.

3. Розширення ступення вжитку фразеологізму, нерідко навіть зміна його первісного значення.

Вираз *умивати руки* склався понад дві тисячі років тому. У багатьох східних народів, зокрема у євреїв, був поширений ритуал, за яким людина непричетна до того чи іншого злочину, умивала руки і голосно заявляла про свою неучасть у цьому ділі, що руки її чисті, а очі нічого не бачили. Це була безмежно щира клятва перед народом.

Цей народний звичай був зафіксований і у Біблії. „І як побачив Пілат, що нічого не вдіє, а неспокій ще більший стає, набрав він води та й перед народом умив свої руки і сказав: «Я невинний у крові його! Самі ви бачите»” (Мт. 27, 24). У сучасних текстах фразеологізм вживається у значенні: „ухилитися від участі в якій-небудь справі, знімаючи з себе відповідальність”.¹¹ Отже крилатий вислів характеризує людей лицемірних, нещирих, які сприяють злочиніві.

4. Градація відтінків оцінки – від позитивної у джерелі до негативної у сучасному використанні.

Наприклад, у Біблії зворот *за образом і подобою* має позитивний відтінок, тобто створити людину за образом і подобою Бога. Відомо, що усі емоційні позитивно забарвлені лексеми відносяться до божественної сфери (Бог, ангел, рай). „І говорить Бог: створимо людину за образом нашим, за подобою нашою.” (2М. 1, 26). Натомість у *Маніфесті комуністичної партії* К. Маркса наведений вище крилатий вислів втрачає свою первісну, позитивну оцінку. „Вона під страхом загибелі змушує всі нації прийняти буржуазний спосіб виробництва, змушує їх заводити у себе так звану цивілізацію, тобто ставити буржуа. Словом, вона створює собі світ *за своїм образом і подобою*” (1. т. 4. с. 414).

Відтінок оцінки біблійних фразеологізмів залежить від контексту, в якому знаходиться крилатий вислів.

---

¹⁰ Фразеологічний словник української мови у двох томах, т. 1, Київ 1993, с. 433.

¹¹ Ibidem, т.2, с.913.

Фразеологія релігійної тематики пов'язана не лише з реаліями і подіями зафіксованими у біблійних текстах. У деяких випадках біблеїзми знаходяться у пареміології (народних повір'ях, говірках тощо). Існує група фразеологізмів не пов'язаних з текстом Біблії ні на основі відношення, ні асоціації. Це – за В. Хлебдою – так звані „odniesienia” тобто вислови загальної мови, які стали народною інтерпретацією біблійного переказу, свого роду травестією чи переосмисленням релігійного тексту.¹² Тут, як пише Хлебда, „najwyraźniej słyszany jest vox populi, tworzący własne wariacje na tematy biblijne, w nich ogólnoludzkie przełamuje się w narodowym”.¹³

До цієї групи фразеологічних одиниць зараховуємо, напр. укр.: *ні Богу свічка, ні чорту кочерга* – нічим не примітна; посередня людина; *в костюмі Єви* – голий, без одягу; *адамові діти* – люди; *як у Бога за дверима, чи пазухою* – вести життя без турботи, у певній безпеці; пол.: *mądry jak Salomonowe portki* – глупі, *w stroju Adama* – паго, *żebro Adama* – kobieta, тощо. Сам факт, що Біблії приписується вислови, яких у неї немає, засвідчує про великий престиж, а також широке розповсюдження у народі.

Але ще більш вимовно говорить про значення цієї книги, для розвитку духа народу і його мови, факт, що велика кількість біблеїзмів втратила зв'язок з текстом Святого Письма і настільки увійшла у плоть української, чи інших мов, що вже не асоціюється з Біблією, напр.: *пролити потоки сліз* (Пс. 119/136); *будь людиною* (1 Цар. 2, 2); *кто не працює, той не їсть* (2 Сол. 3, 10) та інші. Всі наведені фразеологізми зафіксовані у Біблії, напр.: *Хто працювати не хоче, - нехай він не їсть* (2 Сол. 3, 10) і далі: *Таким ми наказуємо..., щоб мовчки вони працювали та власний хліб їли* (13, 12).

Виникає однак сумнів, чи їх джерелом є справді Євангеліє? Можливо що це окремі твори української народної мудрості. У такому випадку про них ми не можемо говорити як про біблійні фразеологізми.

Проблема біблійної фразеології, як в українській, так і в інших мовах, залишається відкритою. На багато питань ми не знаходимо

¹² W. Chlebda, *Losy frazematów biblijnych w języku polskim i rosyjskim*, „Musica Antiqua Europae Orientalis VIII”, vol. 2, pod red. A. Bezwińskiego, E. Harendarskiego, Bydgoszcz 1988, s.347.

¹³ W. Chlebda, *Biblizmy języka rosyjskiego*, s.27.

точної відповіді. Частина фразеологізмів, пов'язаних з текстом Святого Письма, зокрема ономастичні назви та іконографічні мотиви, не увійшла до словникового складу української мови, напр.: *Іван Хреститель, кірінеянин – Симон, море Лота, Тайна вечеря, Воскресіння Лазаря, Весілля в Кані Галилейській, Зложення до гробу* тощо.

Безперечно, Біблія залишила виразний слід в українській фразеології. Наведені у праці приклади свідчать про велику роль релігії у розвитку не лише мови, але всієї української культури. Влучно сказав В. В. Колесов, що мовні одиниці, які виростили на релігійному ґрунті „по-прежньому вплиють на наше сознание, создавая подтекст современной культуры”.¹⁴

---

¹⁴ В. В. Колесов, *Словянорусский и церковнославянский в древних переводах Евангелия*, [w:] *Переводы Библии и их значение в развитии духовной культуры славян. Материалы Международной Библейской конференции 1990 года, посвящённой семидесятилетию Русской Библейской Комиссии*, Санкт-Петербург 1994, с. 24.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Ів.** – Євангелія від св. Івана
Іс. – Книга пророка Ісаї
Лк. – Євангелія від св. Луки
Мр. – Євангелія від св. Марка
Мт. – Євангелія від св. Матвія
1М. – Перша книга пророка Мойсея: Буття
2М. – Друга книга пророка Мойсея: Вихід
4М. – Четверта книга пророка Мойсея: Числа
5М. – П'ята книга пророка мойсея: Повторення Закону
Пс. – Книга Псалмів
Рим. – Послання св. апостола Павла до римлян
2Сол. – Друге послання св. апостола Павла до солунян
1Цар. – Перша книга царів
Ап – Apokalipsa św. Jana
Iz – Księga Izajasza
1Krl – Pierwsza Księga Królewska
Łk – Ewangelia św. Łukasza
Mt – Ewangelia św. Mateusza
Rdz – Księga Rodzaju
Wj – Księga Wyjścia